

УДК 321.244

А. Л. Деркач
кандидат юридичних наук,
народний депутат України

ЗАХИСТ ПРАВ ЛЮДИНИ ЯК СКЛАДОВА ГЛОБАЛЬНОГО КОНСТИТУЦІОНАЛІЗМУ

Необхідно констатувати, що нинішні вітчизняні наукові праці, включно з монографічними, з питань конституційного забезпечення та захисту прав людини доволі часто користуються категоріями міжнародних стандартів прав людини, сформованих протягом ХХ ст. Але при цьому часто оминається та не набуває відповідного рівня висвітлення питання відображення відповідних стандартів як складової виміру глобального конституціоналізму. Відповідний огляд нормативних першоджерел, зокрема з питань наднаціональних стандартів захисту прав людини, не супроводжується відповідними кореляціями із засадами конституційного ладу та процедур. Хоча в цілому розвиток думки про глобальні стандарти прав людини згадувався у роботах вітчизняних науковців, таких як М.О. Баймуратов, Б.В. Бабін, О.О. Гріненко, О.Л. Копиленко та ін., поглиблені розвідки зазначених процесів в рамках науки конституційного права є актуальними.

За вказаних умов метою статті необхідно визначити системний та узагальнюючий аналіз положень аспектів захисту прав людини в умовах феномену глобального конституціоналізму. До завдань роботи слід віднести визначення сучасного стану спеціальних конституційних механізмів прав людини та специфіки їх взаємодії між собою в рамках універсальних наднаціональних механізмів, що виникли під егідою ООН. Така взаємодія буде розглянута в дискурсі взаємодії національних конституційних та міжнародно-правової систем.

Науковець з США Джуліан Арато запропонував ув'язати з'явлення категорії «глобального конституціоналізму» із виникненням у правовому просторі Статуту ООН та сприйняття цього акту частиною правової доктрини як «скелету» світової конституції, у той час, як інші автори розглядають його виключно як інструмент міждержавної взаємодії. Також цей автор вбачає за доцільне не зводити наднаціональні конституційні механізми до змісту окремих актів міжнародного характеру [1, р. 641]. Більш того, сучасний канадський дослідник Рональд С.-Д. Макдональд у цьому контексті вказує на розвиток «фундаментальних принципів Статуту», на їх втілення у «великі засадничі тексти» сучасності, на їх тлумачення Міжнародним судом ООН та застосування державами й міжнародними організаціями, науковою доктриною та реальною політикою. Втім цей автор не заперечує поточного різноманіття доктри-

нальних поглядів на конституційну роль Статуту де-юре, де-факто та у перспективі [8, р. 291].

Майкл У. Дойл додає, що в умовах «децентрализованого правопорядку» міжнародна правова система не має єдиної конституції, але найближчим до неї актом вважає саме Статут ООН, через наявність в ньому ознак «наднаціональності» (англ. “supranationality”) як нерівності (на відміну від міжнародності як «міжнаціональності») та принципу «запрошення до боротьби», втіленого в ключові механізми ООН [5, р. 611]. Водночас канадський юрист-міжнародник Джофрі Р. Ватсон вбачає ключову роль у становленні глобального конституціоналізму не Статуту ООН, а практики Міжнародного суду ООН, який рішенням у справі «Лівія проти США» ініціативно поклав на себе роль арбітра, що знаходиться понад статутними структурами ООН, включаючи Раду Безпеки [15, р. 32].

Американські автори Такао Суамі та Матіас Кумм вказують на розбудову глобального конституціоналізму через запозичення принципів верховенства права та прав людини у наднаціональних нормативних регуляторах; вони вказують про зародження цієї концепції у європейській правничій доктрині та про її наступне універсальне сприйняття та поширення [6, р. 18]. З цього питання індійський дослідник Сурендра Р. Бхандарі стверджує, що виникнення наднаціонального виміру конституціоналізму є не тільки європейським, але загальним та універсальним досягненням людства, визнаючи, втім що сам зміст міжнародних норм зазнав «переважно західного впливу». Цей автор також визнає поточну відсутність академічного консенсусу з питання змісту глобального конституціоналізму та водночас констатує істотне зростання модерної наукової уваги до цієї категорії, за умов «переходу міжнародних правил від статистичної легальності до режиму з'явлення світового суспільства» [2, р. 232].

Речел Хаммондс та Горік Оомс акцентують увагу на потребі «демократичної легітимності» інституцій, що мають забезпечувати розвиток глобального конституціоналізму через «справжнє залучення до процесу прийняття рішень». Вони зазначають, що якість правил, встановлених такими глобальними інституціями, зумовлена як самим правом прав людини, так й «ступенем залучення прав людини до реалізації таких правил глобальними інституціями». Адже, додають ці

дослідники, так само як на національному рівні правові норми втрачають чинність через визнання їх неконституційними, так й на універсальному вимірі глобальні правила, що порушують міжнародне право прав людини, мають вважатися такими, що не відповідають засадам глобального конституціоналізму (англ. “un-global-constitutional”) [10, р. 11].

Зазначені англійські дослідники додають, що глобальний конституціоналізм залежить від діяльності органів, які мають мандат розробки, пропаганди чи застосування міжнародного права, а також від формату міжнародних угод, що повинні унеможливити «спрощену відмову» держав від власних зобов'язань у сфері прав людини та тим самим роблять «рівень схвалення рішень» наднаціональним [10, р. 11]. Втім за будь-яких обставин виникає питання змісту джерел наднаціонального конституціоналізму, наявності у них механізмів чи їх складових, які можуть вплинути на захист прав людини. Аналіз Статуту ООН від 26 червня 1945 р. дозволяє стверджувати, що питанням прав людини присвячені декілька положень цього документу.

Насамперед це теза преамбули Статуту щодо нового затвердження «віри в основні права людини, в гідність та цінність людської особистості» та приписи ст. 55 Статуту, за якими, з метою утворення умов сталості та добробуту, необхідних для мирних та дружніх відносин між націями, заснованих на повазі принципу рівноправ'я та самовизначення народів, ООН має сприяти загальній повазі та дотриманню «прав людини та основних свобод для усіх, без розрізнення раси, статі, мови та релігії». Тотожне визначення прав та свобод людини формулювання містить й п. «b» ч. 1 ст. 13 Статуту, за яким Генеральна Асамблея ООН (далі – ГА ООН) повинна організувати дослідження та робити рекомендації з метою сприяння міжнародної співпраці, зокрема в сфері сприяння здійсненню цих прав. За ч. 2 ст. 62 Статуту Економічна та Соціальна Рада ООН також уповноважена робити рекомендації з метою «заохочення поваги та дотримання прав людини та основних свобод для усіх» [3].

Вказані приписи у найбільш комплексному вигляді розкрито в Загальній декларації прав людини (далі – ЗДПЛ), проголошеній та затвердженій резолюцією ГА ООН 10 грудня 1948 р. Вкрай важливими вбачаються тези преамбули ЗДПЛ, за якими встановлюється потреба охорони прав людини через верховенство права (англ. «rule of law», ісп. «régimen de Derecho» та фр. «régime de droit» у відповідних автентичних текстах ЗДПЛ) «з метою забезпечення того, щоб людина не була змушена вдаватися як до останнього засобу до повстання проти тиранії і гноблення». Ця теза є вкрай важливою для обґрунтування засад глобалізації кон-

ституційних принципів, але з іншого боку переклад категорії верховенства права у російському тексті ЗДПЛ [16] як «власть закона» та відповідна україномовна калька з нього [17] дещо обмежували вітчизняну пострадянську доктрину у відповідному співставленні верховенства права та прав людини в рамках оцінки букви та духу ЗДПЛ [13].

Не зупиняючись детально на ролі ЗДПЛ у системі міжнародного права, де її правове значення визначається через силу норм декларації як міжнародного звичаю, універсальних норм чи норм *erga omnes*, вкажемо на приписи її окремих статей, що безперечно вплинули на подальший розвиток національних моделей конституціоналізму та на глобалізацію цього правового феномену, зокрема та насамперед – у сфері захисту прав особи. Так, ст. 7 ЗДПЛ закріплює рівне право всіх людей на їх рівний захист законом (а не правом, згідно з термінологією у відповідних автентичних текстах ЗДПЛ – англ. «of the law», ісп. «de la ley» та фр. «de la loi»), та на рівний захист від дискримінації. Стаття 8 ЗДПЛ закріплює право людини на ефективне поновлення у правах компетентними національними судами в разі порушення її основних прав, наданих їй конституцією або законом, а ст. 10 декларації – гарантує кримінально-процесуальні права людини [13].

Серед документів універсальної дії варто навести й Віденську декларацію та Програму дій, схвалені на Всесвітній конференції з прав людини 25 червня 1993 р. Адже цей акт не лише визначає здійснення ЗДПЛ як «спільне завдання усіх народів та держав», але й підтверджує важливість забезпечення універсальності, об'єктивності та невибіркової при розгляді питань прав людини (ст. 32) та вказує на значущість національних установ з питань заохочення і захисту прав людини, на потребу сприяння їх діяльності з боку держав, а також системи ООН та в рамках міжнародних програмних заходів (ст. 36, ст. 67-69, ст. 74). Крім того у ст. 83 Віденської декларації міститься припис урядам – зміцнити національні структури, інститути й органи суспільства, які відіграють певну роль у справі заохочення та захисту прав людини та водночас імплементувати в законодавстві міжнародні стандарти прав людини [14].

Зазначені універсальні норми ЗДПЛ знайшли власне втілення в низці пізніших документів, затверджених сорок восьмою сесією ГА ООН, таких як резолюція 48/132 від 20 грудня 1993 р. «Посилення верховенства права». У цьому акті, із посиланням на ЗДПЛ, прямо вказується, що «верховенство права є істотним фактором захисту прав людини» та відзначено, що держави у власних національних правових та судових системах мають запроваджувати цивільні, кримінальні та адміністративні засоби захисту прав людини від порушень. Крім того у резолюції 48/132 відобра-

жено роль національних установ підтримки та захисту універсально визнаних прав людини та фундаментальних свобод, було передбачено програмні заходи міжнародної підтримки відповідних структур [12].

Також слід визнати значущість резолюції ГА ООН 48/137 від 20 грудня 1993 р. «Права людини в адмініструванні юстиції» за якою вичерпну значущість для захисту прав людини мають незалежність судочинства, суддів та юристів, право на справедливий вирок, habeas corpus та дотримання прав людини за надзвичайних обставин, аспекти попереднього ув'язнення, покарання неповнолітніх та безкарності винних у порушенні прав людини. На тій самій сесії резолюцією ГА ООН 48/134 було затверджено Принципи стосовно статусу національних інститутів сприяння та захисту прав людини (Парижські принципи) [9].

У резолюції 48/134 підкреслювалося, що ефективна імплементація міжнародних стандартів прав людини є можливою виключно за наявності заходів та інституцій на національному рівні. Такі інституції мають не тільки підтримувати та захищати права людини, але й розвивати публічну свідомість щодо таких прав та свобод. При цьому саме ООН відводилася роль сприяння розвитку таких інституцій в якості місця обміну інформацією та досвідом; важливими для таких інституцій визначалися їх незалежність та плюралізм у формуванні складу, констатувалася потреба їх утворення чи посилення спроможності [9].

Варто зазначити, що наведені наднаціональні стандарти не конкретизують специфіку відповідних національних інститутів (установ); зокрема не можна їх зводити до механізмів омбудсмену чи державної правової допомоги. Наприклад, за ч. «f» ст. 3 цих Принципів 1993 р. національні установи мають здійснювати консультації з «іншими судовими та не судовими органами, що займаються заохоченням та захистом прав людини (зокрема з омбудсменами, арбітрами та іншими аналогічними структурами)» [9]. Органи конституційного контролю також можуть бути віднесені до таких національних інститутів (установ) як їх специфічна форма, за умов здійснення такими органами функції правозахисту в рамках конституційного процесу (проваджень).

Важливо, що серед затверджених резолюцією ГА ООН 48/134 Принципів щодо таких інститутів міститься припис (п. «i» ч. «a» ст. 3), за яким національні інститути мають надавати уряду та парламенту на консультативних засадах, «за ініціативою зацікавлених органів» або в рамках власних повноважень, «без звернення в вищу інстанцію», будь-яке питання щодо заохочення чи захисту прав людини. Такі пропозиції (консультації, роз'яснення) можуть стосуватися законодавчих та адміністративних положень, судових

органів, вони можуть містити рекомендації щодо схвалення нових чи зміни поточних нормативних актів, вжиття чи трансформації адміністративних заходів [9].

Цікаво, що резолюцією ГА ООН 48/134 було окремо затверджено Додаткові принципи щодо статусу комісій з позасудовими повноваженнями, застосовні щодо їх правозахисної діяльності. Зокрема у них гарантується формат отримання комісіями скарг та заяв від окремих осіб, що мають передаватися як безпосередньо, так й через представників і структури громадянського суспільства. Додаткові принципи передбачають можливість примирення, роз'яснення заявнику його права та спрямування пропозицій за підсумками розгляду скарги до інших державних структур [9]. Таким чином передбачений наднаціональними приписами формат відповідних комісій носить яскраво виражений адміністративний або квазисудовий характер.

Також варто звернути увагу на Декларацію прав та відповідальності індивідів, груп та суспільних установ щодо сприяння та захисту прав людини та фундаментальних свобод, визнаних на універсальному рівні, затверджену резолюцією ГА ООН 53/144 від 9 грудня 1998 р. (далі – Декларація 53/144). Цей акт у ст. 1 закріплює право кожної людини, індивідуально та разом з іншими, «заохочувати та намагатися захистити й здійснити» права та свободи людини. У ст. 2 обов'язок держави «захищати, заохочувати та здійснювати» прав людини визначався серед іншого й через наявність правових гарантій забезпечення практичної реалізації прав людини. Водночас ст. 3 документу визначала «внутрішнє законодавство», що мало узгоджуватися із Статутом ООН та міжнародними зобов'язаннями держави у сфері прав людини, виключно як «юридичні рамки» реалізації таких прав на національному рівні [4].

Втім низка приписів щодо окремих прав людини, закріплених у Декларації 53/144, має значущість щодо розбудови національних механізмів конституційного правозахисту. Зокрема, у п. «a» та п. «c» ст. 6 цього акту відповідно закріплено права людини на доступ до інформації про порядок забезпечення прав та свобод у внутрішньому законодавстві, у судовій та адміністративній системах, а також – на залучення уваги громадськості до цих питань шляхом вжиття різноманітних засобів. Крім того, у ст. 7 Декларації 53/144 закріплено право не просто обговорювати «нові ідеї та принципи щодо прав людини», але й добиватися їх визнання, поруч із правом на петиції до державних установ, відображене в ст. 8 документу [4].

Втім найбільшу значущість як для розвитку глобальних засад конституціоналізму, так й для становлення національних конституційних механізмів правозахисту, має ст. 9 Декларації 53/144.

Її норми передбачають не лише право кожного на користування ефективними засобами правового захисту, але й «право на захист в разі порушення цих прав». Зач. 2 ст. 9 наведеного акту ГА ООН кожна особа, прав та свободи якої ймовірно порушені, може скаржитися до незалежного, неупередженого та компетентного судового чи іншого органу, утвореного на підставі закону. Ця особа набуває право розраховувати на невідкладний та публічний розгляд скарги цим органом, а також – отримати від нього правомірне рішення щодо заходів з виправлення становища, включаючи належну компенсацію, а також й право на примусове виконання рішення без невинуватеної затримки [4].

Крім того у статтях 12-14 Декларації 53/144 містяться норми захисту прав правозахисників, важливі й для механізмів конституційного захисту прав особи. Зокрема, їх норми передбачають специфічні гарантії «мирній діяльності, спрямованій проти порушень прав людини і основних свобод», потребу надання ресурсів для її здійснення, необхідність створення та розвитку «нових незалежних національних установ» щодо заохочення і захисту прав і свобод людини [4]. У наступному зазначені приписи отримали власний розвиток й у резолюції ГА ООН 68/181 від 18 грудня 2013 р. щодо сприяння Декларації 53/144 у захисті жінок-правозахисниць [11] та в резолюції ГА ООН 70/161 від 17 грудня 2015 р. щодо правозахисників в контексті Декларації 53/144 [7].

Таким чином, підсумовуючи, варто прийти до наступних висновків. Аспекти механізмів захисту прав людини знайшли своє відображення у ключових наднаціональних актах, схвалених в рамках діяльності системи Об'єднаних Націй, таких як Статут ООН, Загальна декларація прав людини, Віденська декларація та програма дій та низка наступних резолюцій Генеральної асамблеї ООН з питань стандартів правозахисту. Вказані акти з одного боку стали підґрунтям для формування доктринальної концепції глобального конституціоналізму, за якою визнання, захист та забезпечення реалізації прав людини системою ООН є ознакою відходу від класичних міжнародно-правових відносин в бік розбудови наднаціонального конституційного ладу.

З іншого боку безспірною не лише на доктринальному, але й у практичному вимірі стала потреба врахування стандартів захисту прав людини, визнаних та втілених у вказаних актах ООН, в рамках розбудови національних стандартів захисту прав людини, зокрема й у форматі діяльності органів конституційної юстиції. Специфіка реалізації в Україні таких стандартів має стати предметом спеціальних наукових досліджень.

Література

1. Arato J. Constitutionality and constitutionalism beyond the state: Two perspectives on the material constitution of the United Nations / Julian Arato // *International Journal of Constitutional Law*. – 2012. – Vol. 10. – Iss. 3. – P. 627–659.
2. Bhandari S. R. Human Rights: The Interlocutor of Global Constitutionalism / Surendra R. Bhandari // *Global Constitutionalism and the Path of International Law. Transformation of Law and State in the Globalized World*; Constitutional Law Library. – Boston : Brill ; Nijhoff, 2016. – Vol. 7. – P. 207–260.
3. Charter of the United Nations signed on 26 June 1945, in San Francisco [Electronic source]. – Available at: <https://www.un.org/en/charter-united-nations/index.html>.
4. Declaration on the Right and Responsibility of Individuals, Groups and Organs of Society to Promote and Protect Universally Recognized Human Rights and Fundamental Freedoms : Resolution 53/144 adopted by the UN General Assembly on 9 December 1998 [on the report of the Third Committee (A/53/625/Add.2)] [Electronic source]. – Available at: <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N99/770/89/PDF/N9977089.pdf?OpenElement>
5. Doyle M. W. Dialectics of a global constitution: The struggle over the UN Charter / Michael W. Doyle // *European Journal of International Relations*. – 2011. – Vol. 18. – Issue 4. – P. 601-624.
6. Global Constitutionalism from European and East Asian Perspectives / Takao Suami, Anne Peters, Mattias Kumm, Dimitri Vanoverbeke. – Cambridge : Cambridge University Press, 2018. – 622 p.
7. Human Rights Defenders in the Context of the Declaration on the Right and Responsibility of Individuals, Groups and Organs of Society to Promote and Protect Universally Recognized Human Rights and Fundamental Freedoms : Resolution 70/161 adopted by the UN General Assembly on 17 December 2015 [on the report of the Third Committee (A/70/489/Add.2)] [Electronic source]. – Available at: https://www.un.org/en/ga/search/view_doc.asp?symbol=A/RES/70/161
8. Macdonald R. S. J. The Charter of the United Nations as a World Constitution / Ronald St. J. Macdonald // *International Law Studies*. – 2000. – Vol. 75. – Issue 1. – P. 264-300.
9. National Institutions for the Promotion and Protection of Human Rights : Resolution 48/134 adopted by the UN General Assembly on 20 December 1993 [on the report of the Third Committee (A/48/632/Add. 2)] [Electronic source]. – Available at: <https://undocs.org/en/A/RES/48/134>
10. Ooms G. Global constitutionalism, applied to global health governance: uncovering legitimacy deficits and suggesting remedies / Gorik Ooms, Rachel Hammonds // *Global Health*. – 2016. – Vol. 12. – № 84. – P. 1-14.
11. Promotion of the Declaration on the Right and Responsibility of Individuals, Groups and Organs of Society to Promote and Protect Universally Recognized Human Rights and Fundamental Freedoms: Protecting Women Human Rights Defenders : Resolution 68/181 adopted by the UN General Assembly on 18 December 2013 [on the report of the Third Committee (A/68/456/Add.2)] [Electronic source]. – Available at: <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N13/450/31/PDF/N1345031.pdf?OpenElement>.

12. Strengthening of the Rule of Law : Resolution 48/132 adopted by the UN General Assembly on 20 December 1993 [on the report of the Third Committee (A/48/632/Add.2)] [Electronic source]. – Available at: <https://www.securitycouncilreport.org/atf/cf/%7B65BFCF9B-6D27-4E9C-8CD3-CF6E4FF96FF9%7D/ROL%20A%20RES48%20132.pdf>.

13. The Universal Declaration of Human Rights, proclaimed by the United Nations General Assembly in Paris on 10 December 1948 (General Assembly resolution 217 A) [Electronic source]. – Available at: <https://www.un.org/en/universal-declaration-human-rights/>.

14. Vienna Declaration and Programme of Action, adopted by the World Conference on Human Rights in Vienna on 25 June 1993 [Electronic source]. – Available at: <https://www.ohchr.org/EN/ProfessionalInterest/Pages/Vienna.aspx>.

15. Watson G. R. Constitutionalism, Judicial Review, and the World Court / Geoffrey R. Watson // Harvard International Law Journal. – 1993. – Vol. 34. – № 1. – P. 1-47.

16. Всеобщая декларация прав человека : принята резолюцией 217 А Генеральной Ассамблеи ООН 10 декабря 1948 г. [Electronic source]. – Available at: <https://www.un.org/ru/universal-declaration-human-rights/index.html>

17. Загальна декларація прав людини від 10 грудня 1948 р. // Офіційний вісник України. – 2008. – № 93. – Ст. 3103.

Анотація

Деркач А. Л. Захист прав людини як складова глобального конституціоналізму. – Стаття.

У статті здійснено аналіз становлення концепції глобального конституціоналізму у вимірі розвитку наднаціональних регуляторів системи ООН стосовно

захисту прав людини. Досліджено відповідні доктринальні позиції та розвиток відображень глобальних механізмів забезпечення захисту прав людини та верховенства права в документах ООН.

Ключові слова: глобальний конституціоналізм, захист прав, права людини, резолюції ООН, Статут ООН.

Аннотация

Деркач А. Л. Защита прав человека как составляющая глобального конституционализма. – Статья.

В статье проведен анализ становления концепции глобального конституционализма в формате развития наднациональных регуляторов ООН по защите прав человека. Исследованы релевантные доктринальные позиции и развитие отображения глобальных механизмов обеспечения защиты прав человека и верховенства права в документах ООН.

Ключевые слова: глобальный конституционализм, защита прав, права человека, резолюции ООН, Устав ООН.

Summary

Derkach A. L. Human Rights' Protection as a Component of the Global Constitutionalism. – Article.

The article analyzes the formation of the concept of global constitutionalism in the measurement of the development of supranational regulators of the United Nations system for the Human Rights' protection. Appropriate doctrinal positions and development of representations about the global mechanisms of ensuring the Human Rights' protection and the rule of law in UN documents are researched.

Key words: Human Rights, Human Rights' protection, global constitutionalism, UN resolutions, UN Charter.